

Föreläsning vid konferensen "Makt och minne" i Östersund 29 november 2006.

När makten tappade minnet

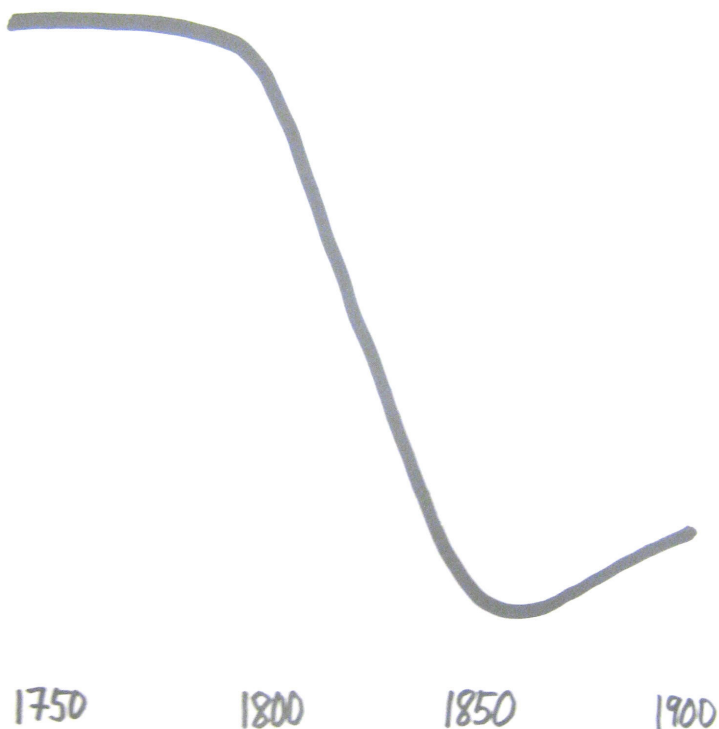
De dunkla decennierna i början av 1800-talet.

Av Lennart Lundmark

Ett bekymmer för oss historiker är att det vi gör aldrig blir färdigt. Vi behöver egentligen alltid fördjupa oss genom fler detaljundersökningar eller bredda oss genom att dra in större orsakssammanhang.

Just nu arbetar jag med samernas rättigheter och ekonomiska förhållanden i Norr- och Västerbotten under perioden ungefär 1750-1900. Det kommer naturligtvis aldrig att bli klart, definitivt och heltäckande. Men någon gång måste man våga lägga fram ett slags övergripande bild även om den bara är en grov skiss. Om vi skall vänta till dess allt är utrett in i minsta detalj får vi aldrig några översiktliga bilder av någonting.

Här skall jag börja med sammanfattningen. Sedan skall jag motivera varför den ser ut som den gör. Därefter tar jag upp makt och minne. En av mina poänger är att man bör fästa större vikt vid utvecklingen under första hälften av 1800-talet när man diskuterar den historiska grunden för samernas rättigheter, eller kanske snarare brist på rättigheter.

Den här kurvan är en mycket grov skiss av samernas ekonomiska och rättsliga förhållanden i nuvarande Norr- och Västerbotten från 1750 till 1900. Det finns ingen skala i lodlinjen eftersom det som anges är så mångfacetterat att det knappast kan fångas i något slags enhetlig gradering. Man kan helt enkelt säga att uppåt betyder bättre förhållanden, nedåt sämre. Dessa ganska dimmiga begrepp skall förhoppningsvis bli klarare under föreläsningens gång.

Stark ställning

Vi börjar uppe till vänster på skissen. Samerna i Norr- och Västerbotten har aldrig haft en så stark ställning som vid mitten av 1700-talet. Om vi först ser till ekonomin så var de små städerna längs övre Norrlands kust ytterst beroende av

den så kallade lapphandeln. Vid mitten av 1700-talet svarade samiska produkter för en femtedel av värdet hos de varor som årligen skeppades till Stockholm. Det gällde 7-8 ton torkad fisk, ungefär 15 000 renhudar per år, uppemot 10 000 par handskar, skor, pälsar och fällar av renskinn samt värdefullare pälsverk från jakt. Dessutom renkött i olika former.

Till skillnad från bönderna kunde samerna handla med norrmän eller ryssar om villkoren inte passade i Sverige. I Stockholm fruktade man att deras varor och så kallade "renmakt" skulle komma arvfienterna Danmark-Norges eller Ryssland till godo. Det tvingade fram flera eftergifter.

Vid mitten av 1700-talet var det penningkris i Sverige och silver- och kopparmynt fick inte föras ut från Stockholm. I stället skulle man använda de inflationskänsliga bankosedlarna. Men samerna krävde betalning i silver och fick det också. Borgarna i norrlandsstäderna hade specialtillstånd att växla till sig silver i lantränteriet i Stockholm för att de inte skulle gå miste om den viktiga lapphandeln. Detsamma gällde för järnbruk som måste betala med silver om de skulle få samer att utföra körslor åt dem. Nu var det inte frågan om något tvång som på 1600-talet. Samerna visste sitt värde och tog rejält betalt för att köra malm.

Samerna var inte lika lättkontrollerade som de rotfasta bönderna. Redan i mitten av 1500-talet uttryckte myndigheterna sin oro för att samerna skulle fly till Norge eller Ryssland. Det var ett genomgående tema fram till slutet av 1700-talet. Därför vågade inte kronan beskatta samerna särskilt hårt efter ett misslyckat försök med det under några decennier i början av 1600-talet.

Efter skatteomläggningen 1695 betalade de omkring 900 samehushållen i Lappmarken 2 300 daler silvermynt i skatt, alltså ungefär 2½ daler per hushåll. De 3 100 jordbrukshushållen i kustlandet samt de fåtaliga prästerna och ämbetsmännen betalade ungefär 30 000 daler silvermynt i kronoskatt, alltså över nio daler vardera. Under Karl XII:s tid drabbades dessutom bondebefolkningen

av extra uttaxeringar för krigsmaktens behov och en stor del av de unga männen tvingades ut i krig. Allt detta slapp samerna.

Samerna var inte något så kallat "isolerat naturfolk" på 1700-talet. Det fanns samiska "diversearbetare" som rörde sig över stora områden. Man kan gott tänka sig en same som först hjälpte familjen med renarna vid vinterflyttningen ner till Bottenvikens kust, sedan stannade han nere vid havet som fiskardräng fram till midsommar, därefter var han skeppsdräng åt en handelsbonde som for till Stockholm och vistades där några veckor. När han kom tillbaka var det skördetid och gott om extraarbete. Sedan drog han kanske upp till familjens renar på höstlandet. Året därpå stannade han kanske vid norska kusten och arbetade på ungefär samma sätt där.

Trygga på sina skatteland

Samerna satt ganska säkert på sina marker. En väl etablerad samefamilj hade sitt eget lappskatteland med mjölkningsvallar uppe i sommarområdet. I regel hade familjen även ett skatteland även i vår/höst-området. Skogssamerna hade skatteland nere i skogslandet.

Kungl. Maj:t utfärdade en ny nybyggesstadga 1749. Nybyggaren kunde få sig tilldelad en del av ett lappskatteland, men samens kunde hindra det om han ansåg att hans näring skadades. Och häradsrätten godkände fortfarande sådana protester vid mitten av 1700-talet. Men vi skall också ha klart för oss att samerna inte hade någon kristallkula som tillät dem att blicka 100 år framåt i tiden. Så de godkände inte sällan att nybyggare fick använda en del av lappskattelandet till jordbruk. Även samer hade rätt att ta upp nybyggen. Och det var ingen tvekan om att jakten och fisket var samernas. Nybyggaren fick jaga och fiska till husbehov inom en halvmil från nybygget. Men allt skulle ske "utan intrång" i samens rätt.

Det här verkar ha fungerat ganska bra under 1700-talet. Tvister mellan samer och nybyggare i Lappmarken var inte vanligare än tvister mellan samer och samer eller mellan nybyggare och nybyggare. Undantaget var området kring det som så småningom blev lappmarksgränsen. När de som bodde nedanför Lappmarken fiskade i sjöar i gränstrakten blev det ofta tvister om ifall sjöarna låg i Lappmarken eller inte.

I det fallet stod samer och nybyggare på samma sida. Båda ville hindra dem som levde utanför Lappmarken att utnyttja resurserna där. Förhållandet mellan kustbönderna och nybyggarna var långt ifrån friktionsfritt. Kustbönderna ansåg att de som tog upp nybyggen bara ville hålla sig undan från skatt och att männen mest var intresserade av att slippa göra krigstjänst.

Myndigheterna hade länge velat få slut på tvisterna kring den oklara gränsen för Lappmarken. När en gränsdragning så småningom blev aktuell i mitten av 1700-talet fick både kustbönder, nybyggare och samer utse representanter till gränskommissionerna. I Västerbotten blev det utdragna motsättningar om gränsdragningen under sommaren 1751. I Norrbotten var det bara i området runt Gråträsk och Pjesker i Piteå socken som konflikter registreras i protokollen. Resten av gränsen gick upp sommaren 1752 utan några konflikter. Gränsen där var ganska väl etablerad av sedvanan (vilket inte betydde att den alltid respekterades).

Kompromisser

Gränsdragningen innebar kompromisser, men man kan knappast säga att någondera parten missgynnades systematiskt. Samer var ganska väl representerade vid synerättens möten. Främst gällde det de skogssamer som hade skatteland ned mot den blivande gränsen. Ofta blev gränsen dragen vid det östligaste lappskattelandets nedre gräns. Ibland förlorade kustbönderna när nybyggen och sjöar som de gjorde anspråk på fördes till lappmarken. Även

lappmarken förlorade ibland. Ett känt fall är sjön Pjesker på gränsen mellan Piteå och Arvidsjaurns socken. Hela sjön borde ha hört till lappmarken, men hälften av den hamnade i bondbygden.

Lappmarksgränsen var ingen gräns för renbete. Det nämndes bara i förbigående vid gränsläggningen. Det viktigaste var vilken skatt som skulle betalas (eller inte betalas) samt vilka som var skyldiga att delta i roteringen av soldater. Därefter handlade det om vem som skulle få fiska i vilken sjö.

Samernas starka ställning bekräftades ytterligare då gränsen mot Norge fastställdes. En kommission förhörde sig med samer om var den skulle gå, ritade kartor och rösade. Till gränstraktaten från 1751 fogades ett tillägg, en så kallad kodicill, angående samernas rörelsefrihet över gränsen. Även där markerades deras starka position. Det står att de äger sina skatteland. Under flyttningen skall de få "betjäna sig av land och strand" på samma sätt som rikenas egna undersåtar. Samernas handel och vandringar skulle inte få påverkas av krig mellan Sverige och Danmark-Norge. Inte ens om en same begick en krigisk handling skulle han straffas "efter krigsbruk". Straffet skall utmätas som om gärningen var begången "uti fredelig tid".

Kodicillen bekräftade också att samerna skötte en del av sin rättskipning själva. Det systemet kallade kronan för lapprätt och det hade funnits länge. I mål där samer berördes i svensk domstol skulle även den ta hänsyn till deras rättssedvänjor, bestämde kodicillen. Det underströks ytterligare i ett Svea hovrätt året därpå.

Kris i renskötseln

Vid mitten av 1700-talet hade samerna alltså en stark position, både ekonomiskt och rättsligt. Men de första kristecknen började visa sig. I Jokkmokks socken dog två tredjedelar av renarna år 1756. Det ledde till att 30 hushåll flyttade över

till Norge för att överleva. Och så fortsatte det. Under slutet av 1700-talet och början av 1800-talet var det tätt mellan krisåren för renskötseln.

Det mesta tyder på att den intensiva renskötseln blivit för intensiv. Hjordarna hölls för tätt samlade när vajorna skulle mjölkas. Mjölkningsvallarna blev allt mer upptrampade i trängseln, smittsamma rensjukdomar fick lätt fäste i hjorden. Lappskatteländen delades och blev allt mindre. Det blev för trångt på sommarland. Samer drog allt oftare varandra inför domstol i tvister om betesland.

Dessutom verkar vargplågan ha varit ovanligt svår under de första decennierna av 1800-talet. Det finns det många rapporter om att det var extremt mycket varg då. Kronolänsmän, präster och andra yttre betraktare hävdade i flera sammanhang att vargar dödade så mycket ren att hela rennäringen hotades.

Den här krisen minskade de samiska näringarnas betydelse. Samtidigt blev nybyggarna allt fler, både inom Lappmarken och i skogslandet nedanför lappmarksgränsen. De pressade samerna allt hårdare på betesavgifter. Nästa steg blev att ifrågasätta deras renbetesrätt.

Samtidigt som renskötseln försvagades växte övriga näringar i övre Norrland starkt. Samerna hade tidigare haft en nyckelroll i handelssystemet. Nu fick deras produkter allt mindre betydelse i den totala varuomsättningen.

Jordbruksnäringen expanderade starkt från senare delen av 1700-talet.

Tjärbränningen ökade, det kom igång en del grovbladiga sågverk. Skeppsvarven längs kusten var framgångsrika, järnbruken misslyckades i regel, men vittnade ändå om att nya tider stod för dörren.

Dessutom nådde nya idéer Sverige kring sekelskiftet 1800. En lära om kulturstadier fick ett starkt inflytande. De mänskliga samhällenas utveckling delades in i olika stadier, från en jägarkultur, över en nomadkultur till en jordbrukskultur. Nivåerna graderades i "högre" och "lägre". De kulturer som befann sig på en högre nivå var "starkare" och "livskraftigare" enligt denna historiens lag. Schemat blev allmängods i den svenska samhällsdebatten. Något

decennium in på 1800-talet betraktades det som självklart att nomaderna skulle gå under när jordbruket expanderade.

Drog till Norge

Krisen i renskötseln togs som en bekräftelse på att samerna stod inför sin undergång. Ett stående inslag i rapporter om tillståndet i Lappmarken under början av 1800-talet var att ”lapparnas antal minskar år från år”.

Många samer som slogs ut från näringen drog till Norge där de alltid kunde klara sig på fiske. De så kallade tiggarlapparna blev allt fler i det svenska kustlandet. Den samiska befolkningen i Lule lappmark minskade till hälften från slutet av 1700-talet till mitten av 1800-talet. År 1865 var antalet skattande samer i Tourpon-byn lägre än det varit år 1555. En del av minskningen kan förstås skyllas på att några blev nybyggare, men det förklarar bara en liten del av den.

Vi skall inte heller av något slags finkänslighet tro att alla samer i alla tider har varit helt obefläckade av den europeiska civilisationens sämre sidor. Vi vet av exempel från alla världsdelar att ursprungsfolks ovana vid alkohol har lett till mycket elände. Det finns gott om trovärdiga uppgifter om att många samer drack sig redlösa under marknaderna under 1700-talet. Men det var kanske inte så farligt när det bara var de dagarna. I början av 1800-talet verkar olika spritdrycker börja användas mot samerna på ett mer medvetet sätt av kringresande (mer eller mindre olagliga) handelsmän och en del nybyggare. Spritdrycker spreds i Lappmarken under hela året. ”Varje nybygge är en lönnkrog”, påstod en präst. Det var förstås en grov överdrift, men speglar ändå en tendens.

Förlorar sina skatteland

Vid denna tid började också samernas rätt till skatteländen att undergrävas. Jag kan bara ta upp den frågan helt kort här och hänvisa till min bok om lappskatteländen. Under hela 1700-talet stred två intressen om makten över lappskatteländen. På den ena stod lappbyn och häradsrätten. De hade samverkat i hanteringen av lappskatteländen ända sedan häradsrätten kom in i Lappmarken under 1600-talet. Även om det var den gamla lappbyn som skötte fördelningen av landen så gav häradsrätten formell skattemannarätt till landet. Det gav samerna en stark ställning på sitt skatteland. Länsstyrelsen var motståndare till detta. Redan i slutet av 1600-talet hade den börjat hävda att lappskatteländen var kronojord och att de var länsstyrelsens angelägenhet.

Häradsrätten lyckades upprätthålla sin domsmakt under hela 1700-talet trots att länsstyrelsen attackerade den vid flera tillfällen. Men under de allra sista åren av 1700-talet blev häradsrätten allt mer trängd. Gradvis började länsstyrelsen ta makten över lappskatteländen.

När länsstyrelsen bestämde över lappskatteländen kunde de betraktas som kronojord. Länsstyrelsen fortsatte att utfärda inrymningar på lappskatteland men innehavarna betraktades nu som ett slags arrendatorer. Deras besittningsrätt blev allt svagare. I inrymningarna började länsstyrelsen skriva in att de måste överge landet om det kunde användas till ”något nyttigare” än renskötsel. Den sista inrymningen på lappskatteland i Norrbotten utfärdades 1862, men samer som hade inrymning kunde få sitta kvar något decennium. I Norrbotten försvann lappskatteländen först längst i norr. De sista som registrerades i skattelängder fanns i Arjeplog och Arvidsjaur.

Under de första decennierna av 1800-talet var länsstyrelsen i Norrbotten extremt avog mot samerna och renskötseln. Kungl. Maj:t tvingades ibland sätta stopp för dess mest samefientliga åtgärder.

I Västerbotten hade länsmyndigheterna inte en lika samefientlig hållning, men samer inrymdes på lappskatteland endast ”så länge de dem för sina renar behöver”. Den som förlorade renarna förlorade också skattelandet. Det skulle

föra för lång att gå in på alla turar kring lappskatteländen i Västerbotten här. Jag har skrivit om det i boken. Av olika anledningar fanns lappskatteland kvar i Västerbotten ända till 1928, men ända sedan början av 1800-talet hade de varit länsstyrelsens angelägenhet.

En ensamrätt till jakt- och fiske var knuten till lappskattelandet. Den som förlorade sitt lappskatteland förlorade också denna ensamrätt. I takt med att lappskatteländen försvann blev alla särrättigheter till jakt och fiske allt mer urlakade.

Bottenläge

Samerna befann sig alltså i ett bottenläge under decennierna kring mitten av 1800-talet. Men det finns rapporter om att det samiska samhället började stabiliseras vid den tiden. Vi har inte alla förklaringar. I norr spelade förstas laestadianismen en viktig roll. Liknande väckelser kan ha haft betydelse även längre söderut. Det finns säkert också andra orsaker.

Under 1860- och 1870-talet ser vi också en del nya tendenser i svenska statens samepolitik. Den nomadiska kulturen anses fortfarande vara underlägsen och samerna dömda till undergång. Men det börjar betraktas som en mänsklig och kristlig plikt att inte påskynda den. På flera håll växer det fram ett slags välgörenhetsattityd gentemot samerna.

Vid den tiden börjar alltså kurvan vända. Samesamhället repar sig av egen kraft samtidigt som svenska staten inför flera åtgärder för att skydda samerna och renskötseln. De förbättringar för samerna som då kommer är ganska välkända så dem kan jag ta lite kortfattat.

Beslutet om odlingsgränsen tas i riksdagen 1867. En provisorisk gräns dras upp 1870, den definitiva först 1890. Landet ovanför gränsen skulle reserveras för samiska näringar. Nu blev det inte så fullt ut, men odlingsgränsen var i alla

fall ett uttryck för en ny och mer positiv syn på samerna. Och den har haft ganska stor betydelse, trots att det inte blev som det var tänkt.

I avvittringsstadgan för Lappmarken 1873 fick samerna rätt att beta sina renar under vintern i hela Lappmarken. Tidigare hade varit långt ifrån självklart att de fick beta på nybyggarnas marker utan att betala för det.

Sedan kom då renbeteslagen 1886 som gav sedvanerätt till vinterbete även i kustlandet samt jakt- och fiskerätten ovanför odlingsgränsen. Detta bekräftades sedan i renbeteslagen 1898.

Årtalen 1867, 1870, 1873, 1886, 1890 och 1898 är alltså underlaget för den svagt uppåtgående kurva som jag skissat för slutet av 1800-talet.

Jag tar bara upp Norr- och Västerbotten här. Jag tycker inte att jag kan tillräckligt mycket om Jämtland-Härjedalen. Därför måste jag överlämna det området till andra forskare. Även forskningen kring samer kan behöva sin arbetsfördelning. Och innan vi får en gemensam renbeteslag för hela riket 1886 är det ju ganska stor skillnad mellan Norr- och Västerbotten å ena sidan och Jämtland-Härjedalen å den andra. Inte minst beroende på att det inte fanns några lappbyar i administrativ mening i Jämtland före 1886.

Men även den som har ytliga kunskaper om Jämtland ser en del paralleller till den kurva jag ritat upp här. Vi har först en riktig djupdykning då samerna berövas land under avvittringen från 1820 till 1841. Sedan har vi också en uppgång mot slutet av seklet då även samerna i Jämtland får sedvanerätt till vinterbete från 1889 och staten börjar köpa in mark för deras räkning.

Kolonialfolk utan historia

Under kolonialismens 1800-tal brukade man tala om "folken utan historia". Hittade man inga monument eller liknande hos ett ursprungsfolk så saknade det historia. Allt hade varit ett slags fryst tillstånd sedan tidernas begynnelse. Först

när kolonialmakterna tog över deras land skedde något. Först då blev de en del av historien.

Utvecklingen i Sverige är ingen exakt parallell, men det fanns tendenser åt samma håll. När man börjar utreda samernas villkor under senare delen av 1800-talet gick man bara så långt tillbaka som någon då levande människa kunde minnas. Sedan frös man samernas historia. Allt hade i alla tider varit som det var vid mitten av 1800-talet. Där restes ett slags mur för minnet. Liksom de stora kolonialmakterna konstaterade de svenska myndigheterna att ursprungsfolket levte i området ”sedan urminnes tider”. Men några reella historiska undersökningar behöver man inte göra eftersom allt ju hade stått stilla. Det räckte med att titta på hur det varit i mannaminne.

Därför kom alla åtgärder att utgå från det tillstånd som rådde när samerna hade det som sämst i hela sin kända historia, nämligen decennierna kring mitten av 1800-talet. Mot slutet av seklet kunde maktens och myndighetens män belåtet konstatera att de minsann hade hjälpt upp samerna ur deras hopplösa läge. Att detta läge berodde på att de berövats allt sitt land och alla sina rättigheter under 50-60 års tid före mitten av 1800-talet var det ingen som ville minnas.

Denna glömska ledde bland annat till att samernas jakt- och fiskerätt i myndigheternas ögon var enbart ”förutsatt” men egentligen inte ”uttryckligen erkänd”, som det sades i den utredning som förberedde 1886 års renbeteslag. I lagen skrevs visserligen en jakt och fiskerätt in för renskötare, men om minnet hade varit längre när man stiftade lagen hade den nog formulerats på ett sätt som inte hade behövt leda till så många tolkningsdebatter i dag.

När man diskuterar samernas rättigheter i dag tror jag att det är viktigt att man inte upprepar 1800-talets misstag och tror att historien börjar med renbeteslagen 1886. Det är en lag som byggde på en minneslucka hos lagstiftarna.

I Kanada har ursprungsfolken fått tillbaka stora landområden genom att hänvisa till ett avtal från 1763, i Nya Zeeland har maoris fått landområden och ersättningar med stöd av en deklARATION från 1840. I Sverige blir det snarast

frågan om att visa att samerna berövades mark med åtgärder som var olagliga även i den tid då de genomfördes. Jag menar att rättighetsförlusterna under första hälften av 1800-talet måste få större uppmärksamhet om ett sådant arbete skall bli framgångsrikt.